

Архимандрит Павел Стефанов (Шумен)

НОВ ПОГЛЕД КЪМ УНИЯТА МЕЖДУ БЪЛГАРСКАТА И РИМСКАТА ЦЪРКВА ПРЕЗ XIII В.

Всички изследователи на унията, сключена при цар Калоян, единодушно заявяват, че тя имала чисто йерархически и канонически, но не и догматически и обредов характер. Петър Ангелов пише: „Управлението му (на Калоян - б.м.), както и това на приемниците му, доказва, че българите съвсем нямали намерението да се откажат от православната догматика и литургична практика“.¹ Панайот Панайотов твърди, че унията е съвсем формална: „Не се променя нищо от православните обреди и обичаи в страната“.² Акцентира се върху факта, че цар Калоян насърчава и съдейства за строежа и украсата на православни църкви и манастири. По всяка вероятност при неговото управление е изграден манастирът „Велика Лавра“, известен по-късно с името „Св. 40 мъченици“. От житията на св. Иларион Мъгленски се узнава, че мощите на този праведник са пренесени тържествено при Калоян в същата църква. Владетелят издига на Царевец патриаршеската църква „Св. Възнесение“, в която са положени мощите на св. Михаил от Потука. Той също нарежда да бъдат пренесени мощите на св. Йоан Поливодски, св. Филомея и вероятно св. Гавриил Лесновски в Търново.³ Геновева Цанкова-Петкова заявява, че още в началото на царуването си Калояновият приемник Борил (1207-1218) прекратява унията, „вероятно“ заменя униатските висши духовници с православни, сваля униатския примас Василий, а през 1211 г. свиква православен събор срещу богомилите.⁴ Действително ли унията няма отражение в България и угасва с кончината на цар Калоян?

Напоследък се долавят сигнали, може би продиктувани от политическата конюнктура, че българските историци са склонни да поставят за евентуално преразглеждане въпроса за унията при цар Калоян. След като констатира, че е бегло проучен

¹ Ангелов, П. България и българите в представите на византийците (VII-XIV век). С., 1999, с. 241.

² Панайотов, П. История на България. Българско средновековие. Извори - факти - мнения. Велико Търново, 1998, с. 375.

³ Цанкова-Петкова, Г. България при Асеневици. С., 1978, с. 78.

⁴ Пак там, с. 92.

религиозният и културният живот у нас през първата половина на XIII в., Цветана Чолова смята, че унията едва ли е ограничена само в периметъра на столицата и че близостта с Латинската империя вероятно оказва влияние върху българското православие. Тя обаче не сочи никакви доказателства в подкрепа на своето предположение.⁵ Анализът на някои известни или открити в ново време паметници навеждат на заключението, че представата за формалност и ефимерност на унията по време и след Калоян трябва да се коригира.

На първо място е трудно обяснимо самото свикване на антибогомилски събор от Борил през 1211 г. Българските учени обикновено го тълкуват със стремежа на царя да компенсира обществената критика срещу узурпирането от него на престола, неканоничната му женитба за жената на Калоян и неуспехите му на външнополитическата сцена. Остава необяснимо защо Борил компенсира комплекси чрез организиране на събор чак четири години след встъпването си на власт. Много по-вероятно е, че съборът е предизвикан от нареждане или внушение на всемогъщия папа Иннокентий III (1198-1216) като съответствие на гоненията срещу катарите в Южна Франция, започнати през 1208 г. И богомилите, и катарите са клонон от гървото на гностицизма. При управлението на цар Калоян богомилите се радват на спокойствие и несъмнено надигат глава поради неговата ангажираност с външните врагове на гържавата, а най-големите му съюзници са куманите, които са езичници и които църковните власти в България не се опитват да покръстят по обясними причини. Съпругата на Калоян е куманка и даже има данни, че Калоян участва от куртоазия в някои езически обреди на куманите.

Заслуга на Кирил Петков е, че доказва съществуването на униятски нововъведения в богослужението на Българската църква.⁶ Някои от тях остават валидни до връщането ѝ в лоното на православието през 1235 г., но други остават в сила поне до залеза на Второто българско царство през 1393-1396 г. Антиеретическият събор в Търново през 1211 г. завършва със

⁵ **Чолова, Цв.** Българската църква и опитите за уния през Средновековието. - В: Религия и църква в България. Социални и културни измерения в православието и неговата специфика в българските земи. Рег. Г. Бакалов. С., 1999, с. 124.

⁶ **Петков, К.** Българските добавки към Синодика на цар Борил - историко-културна интерпретация (дис.). Велико Търново, 1993; **Същия.** Унията между Българската църква и Рим в началото на XIII век - някои пренебрегвани аспекти. - Духовна култура, 1992, № 9, с. 25-32.

съставяне на Синодик, преведен главно от гръцки език.⁷ В него е включена анатема срещу хората, които отхвърлят истинността на Евхаристията. Забележително е, че се споменава само „Причастието с честното тяло на Господа нашего Иисуса Христа“, а не със св. Тяло и Кръв, както стои в гръцкия първообраз на текста. Единственото възможно обяснение е, че в началото на XIII век, когато е формулирана анатемата, Българската църква е възприела западната практика за причащаване на миряните само с осветен хляб.

Не по-малко интригуваща особеност поднася и самото датироване на антибогомилския събор. Посочено е, че той се провежда на 11 февруари 1211 г., индикт 14, лунна година 11, слънчева година 15.⁸ Анализът показва, че е приложено леточисление, започващо от месец март, каквото се употребява тогава в папската канцелария, а не от септември, каквато е практиката на Изток. Освен това лунният и слънчевият кръг са изчислени съгласно латинския, а не византийския календарен модел. Римското датироване на един официален документ на патриаршеската канцелария, който има одобрението на последната инстанция в държавата - царя, навежда на мисълта, че става въпрос за трайно възприета традиция. Тя е поддържана от книжовници, които са обучени в Рим и са изпратени в Търново.

Трето литургическо нововъведение, на която следва да се обърне внимание, е порицано в посланието на Цариградския патриарх Калист до св. Теодосий Търновски, неговия ученик Роман и търновските духовници от 1362-1363 г.⁹ Византийският първоиерарх негодуба, че българските духовници кръщават, като потапят не три пъти, а само веднъж и даже обливат кръщаваните. В житието на св. Теодосий се говори и за поръсване.¹⁰ Този обичай съответства на западната практика. Западният Събор във Вормс през 868 г. постановява, че кръщенето е валидно при еднократно потапяне. Сирку предполага, че еднократното

⁷ Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650-c. 1450. Selected Sources Translated and Annotated by Janet Hamilton and Bernard Hamilton. Manchester, 1998, p. 48.

⁸ Синодик царя Борила. Изд. М. Г. Попруженко. С., 1928, с. 82 (Български старини. Т. VIII).

⁹ Публикувано в: Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. Т. 1. Български, други славянски и византийски извори. Съст. В. Гюзелев. С., 1994, 177-184, № 45.

¹⁰ **Цветков [Кочев], Н.** Житието на св. Теодосий Търновски като исторически извор. - Духовна култура, 1982, № 3, 16-17.

потопяне е наложено от римски духовници по времето на княз Борис I.¹¹ Петков с право възразява, че ако това беше истина, Цариградската църква би ликвидирала такова крещящо противоречие спрямо православната практика по време на византийското господство.¹²

Досега не е отбелязано, че Българската църква през XIII-XIV век кръщава и по друг начин. В Държавната библиотека на Берлин под № 23 (19) се пази среднобългарски ръкописен Служебник от първата четвърт на XIV век, в който на л. 286 изрично се предписва уникално кръщение с две потопяния. Тези, които потопят трикратно, се заплашват с отлъчване.¹³ В неправославните варианти с дву- и трикратно потопяне вероятно се влага същата символика, каквато се придава на прекръстването с два пръста (двете природи - божествена и човешка - на Христос) или с три пръста (трите Лица на Св. Троица).

В непосредствена близост до патриаршеската (от XII в. митрополитска) църква в Преслав е открита част от бронзово позлатено Разпятие с дължина 8,5 см. Фигурата на Христос е изпълнена като обемна скулптура и е закрепена към кръста чрез звездеи. Това е произведение на западната пластика в романски стил, което може да се датира от края на XII или началото на XIII в. Преслав е град, чийто митрополит Сава пръв приема унията с Римокатолическата църква и вероятно използва това Разпятие в богослужението.¹⁴

През първата половина на XIII в. кръстоносците основават Солунско латинско маркграфство (1204-1224). Под въздействието на късния романски стил в македонските земи възниква местна скулптурна школа, чиито творби се характеризират с монументализъм, пластичност и ярка експресивност. Към тях се отнасят няколко орелефа - надгробната статуя на св. Климент от едноименната църква в Охрид и две статуи на св. Георги от с. Галишча, Костурско.¹⁵ Към XIII в. се отнасят фрагментът от

¹¹ Сырку, П. А. К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. Т. I. Вып. 1. Время и жизнь патриарха Евтимия Терновского. СПб., 1898, с. 333-350.

¹² Петков, К. Цит. съч., с. 31-32.

¹³ Яцимирский, А. И. Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек. Т. 1. Петроград, 1921, с. 316.

¹⁴ Овчаров, Н. Новооткрити паметници на дребната пластика от XI-XII в. - Археология, 1993, № 1, с. 7-9.

¹⁵ Мавродиев, Н. Една македонска скулптурна школа през XIII в. - Годишник на Народния музей. Т. 6, 1932-1934. С., 1936, с. 354-355, 358; Силяновска-Новикова, Т. Нови данни за развитието на скулптурата в България през епохата на

икона на светец от бял мрамор във висок релеф, намерена в църква № 1 в Червен (сега в Историческия музей - Русе) и иконата на Христос Вседържител (не Благославяц) също от бял мрамор, но в плосък релеф, намерена в църквата „Св. Георги Стари“ в Несебър и пренесена в Археологическия музей - София (инв. № 1092).¹⁶

От XIII в. датират и известните в науката мраморни икони на св. апостоли Петър и Павел, разкопани в разрушената църква на крепостта Цепина до с. Дерково, Пазарджишко. Сега се пазят в Ермитажа на Санкт Петербург (инв. № 833/1 и 833/2). Те са издялани от един блок, като фигурите на двамата светци са разположени под декоративни арки със сърцевиден орнамент и колони, чиито капители са украсени с палмети. Г. К. Вагнер търси паралели на тези релефи със скулптурите на църквата „Св. Георги“ в Юрев Полски, но руската пластична трактовка определено е по-свободна.¹⁷ В православната иконография св. Петър държи свитък или кодекс. В Цепина негов атрибут са вързаните с дебела връв ключове на Царството Божие, които фигурират и до днес върху герба на Ватикана. Този детайл се появява в раннохристиянското изкуство на Запад и става характерен за иконографията на св. Петър в отонското и романското изкуство.¹⁸ В стенописите на босненския манастир Озрен (преди 1608 г.) св. Петър държи с лявата си ръка свитък, а с дясната приема ключовете от Христос. Заг него е групата на останалите апостоли. Публикаторът правилно подчертава, че тази рядка сцена се дължи на контакт с униатската литература.¹⁹

На хълма Царевец във Велико Търново в турски гроб е разкопана отчупена мраморна плоча с релефно изображение на обърнат наляво ангел под дъговидна рамка със зрънчат кант. Размерите на плочата са 0,68 x 0,51 x 0,10 м. Предполага се, че цялата плоча представя два ангела в пандант под бюст на

феодализма (XII-XIV в.). - Известия на Института за изобразителни изкуства. Т. 6, 1963, с. 71-72, обр. 3-4.

¹⁶ **Василев, А. и др.** Каменна пластика. С., 1973, с. 55, ил. 89, 93.

¹⁷ Пак там, с. 54.

¹⁸ **Bousquet, J.** Encore un motif roman composé de lettres: les clefs de St. Pierre. Ses origines ottoniennes et paléochrétiennes. - Les cahiers de St.-Michel de Cuxa, 12, 1981, 29-48. Срв. **Пандурски, В.** Св. св. първовърховни апостоли Петър и Павел в богослужението и иконографията. - Годишник на Духовната академия. Т. 2, 1952, с. 399-484; **Carr, C. K.** Aspects of the Iconography of St. Peter in Medieval Art of Western Europe to the Early 13th Century (Diss.). Case Western University, 1978, 458 p.

¹⁹ **Каймаковић, З.** Зидно сликарство у Босни и Херцеговини. Сарајево, 1971, с. 363.

Христос или св. Богородица, както те са изобразени в някои сръбски църкви от XII-XIV в.²⁰ Не е изключено обаче да става въпрос за ангел от сцената „Благовещение“. Такава подредба (ангел вдясно, а Дева Мария вляво) издава типично западна, а не източна иконография.

Още по-фрапираща е находката, на която попадат работници при прокарването на алеи на хълма „Света Гора“ във Велико Търново през април 1957 г. На същото място до 1937 г. са запазени основите на манастир „Св. Богородица Одигитрия“, споменат в житието на преп. Теодосий Търновски и Похвалното слово за Патриарх Евтимий от Григорий Цамблак. Открити са три скулптурни глави от мек варовик с височина 14, 11,5 и 12,5 см. Те представят двама духовници - единия с висока кръгла шапка (епископ?), а другия с кукул (монах), и една жена, която „реше косата си“. Авторката отнася тези стилово изолирани фигури към XIV в. и ги свързва с готическото изкуство.²¹ Тодор Герасимов също се занимава с търновските фигурални пластмаски и пише: „Положението на главите и изразът на очите показват, че те са принадлежали към някаква група тъгуващи хора. Не е изключено тия миниатюрни статуарни образи да са донесени от Западна Европа или най-малко изработени от някой майстор, работил на Запад“.²² Специално внимание на търновските статуетки отделят Б. Дрангов и Л. Квинто, които ги отнасят към XIV и дори XV в. и ги свързват с италианско влияние в българското изкуство. В противоречие с данните за местонахождението те смятат, че фигурите произхождат от римокатолически параклис в Търново и са част от сцена „Разпятие“ или „Снемане от кръста“, но признават, че „разгледаните женски образи и мястото им не съответстват на византийската иконографска традиция“.²³ Темата е разгледана и от Й. Алексиев, който повтаря мненията на споменатите автори.²⁴

²⁰ **Алексиев, Й.** Един мраморен релеф от Царевец във Велико Търново. - Преслав. Т. 3. Варна, 1983, с. 291-296.

²¹ **Николова, Я.** Принос към средновековната българска пластика. - Археология, 1960, № 4, с. 14-18.

²² **Герасимов, Т.** [Рецензия на] **Т. Силяновска-Новикова.** Нови данни за развитието на скулптурата в България през епохата на феодализма (XII-XIV в.), ИИИИ, VI, 1963, стр. 67 и сл. - Археология, 1965, № 1, с. 70.

²³ **Дрангов, Б., Л. Квинто.** Ново тълкуване на каменните скулптурни глави от Велико Търново. - Музеи и паметници на културата, 1977, № 2, с. 8.

²⁴ **Алексиев, Й.** Каменоделство и каменна пластика в Търнов. - В: Културата на средновековния Търнов. Ред. А. Попов и В. Велков. С., 1985, с. 104-106.

В емоционално натоварените сцени „Разпятие“ и „Оплакване на Христос“ не са налице епископи и монаси, каквито присъстват в търновската композиция. Следователно сюжетът е друг. По принцип йерарсите в православното изкуство до XVII в. се представят гологлави с изключение на римските папи и александрийските патриарси, които носят митри (корони). Когато са монаси, те понякога носят камилавки и точно такъв е случаят с едната от тези уникални търновски скулптури.²⁵ Отметнатата назад глава на представената жена, накупрените в скръб вежди, жестът, с който тя скубе отчаяно с пръсти (не „реше“!) косата си навеждат на мисълта, че тя и останалите две скулптури са част от композиция „Успение Богородично“. Те са създадени най-вероятно през XIII в., а сцената изобразява храмовия празник на манастира - Успение.

В вътрешността на църквата „Св. Димитър“ в Търново археолозите са попаднали на тухли от поговата ѝ настилка. Върху редица от тях са изписани три старобългарски или гръцки букви - А, В и Г. Тази находка е уникална за Второто българско царство. Тя се дължи на римокатолическата практика, присъща предимно на галиканския обред, при освещаване на храм да се изписва по пода латинската или гръцката азбука или пък само началните букви от нея. Полагането на пода в църквата „Св. Димитър“ се датира от края на XII век, но може да е по-късно.²⁶

Нека разгледаме и Добрейшовото евангелие, което е среднобългарски кирилски ръкопис от първата половина на XIII век. Според Беню Цонев неговият език включва някои сръбски заемки, което означава, че то е писано в Западна България ок. 1221г.²⁷ Днес съдържа 127 пергаментни листа, запълнени със среден устав. Пази се в софийската Народна библиотека под № 17. Част от ръкописа в обем 48 листа се е намирала в Белград, но е изгоряла при бомбардировките по време на Втората световна война. Паметникът е илюстриран с две миниатюри на евангелистите Лука и Йоан, като във втората е включена и фигурата на

²⁵ **Walter, C.** Art and Ritual of the Byzantine Church. London, 1982, 29-30, 104-106 (Birmingham Byzantine Series, I). Уолтър не споменава основната монография на **Piltz, E.** Kamelaukion et mitra. Insignes impériaux et ecclésiastiques. Stockholm, 1977.

²⁶ **Робов, М.** Знаци върху тухли от църквата „Св. Димитър Солунски“ във Велико Търново. - Археология, 1983, № 3, с. 53-60.

²⁷ **Цонев, Б.** Добрейшово четвероевангелие. Среднобългарски паметник от XIII в. С., 1906 (Български старини. Т. I).

критора поп Добрейшо в необичайна одежда и поза (лист 72б). Този автопортрет е първият в българското изкуство.²⁸

Андрей Грабар смята, че илюстрацията копира дребен оригинал, а Иван Дуйчев вижда в нея волност на художника. Василий Пуцко обаче правилно сочи, че поп Добрейшо е полусгънал коленете си пред трона на евангелист Йоан - поза, която повтаря композиционно редица западни миниатюри от късното Средновековие.²⁹ Вероятно дарителят посвещава книгата на манастир с име „Св. Йоан Богослов“ в Югозападна България - например в Земен или Охрид. Освен това, Добрейшо е нарисуван с наръкавник (manirulus) на лявата ръка, с тонзура на главата и къси коси без брада и мустаци. Той е явно римокатолически духовник. Портретът му е особено близък до западни изображения в ръкописи, създадени от бенедиктински духовници. Може да се предположи с голяма доза вероятност, че поп Добрейшо е член на този дребен западен орден.

Друг класически пример за косвено западно влияние в българското изкуство са фреските на църквата в Бояна (1259 г.). Позата и жестът на Десислава, щитовете върху кърмата на изображения кораб, забравките на монасите свидетелстват за заемки от Европа.³⁰

Направеният преглед на униатските нововъведения в Българската църква не е изчерпателен и в бъдеще може да се попадне на други доказателства в тази посока. Прави впечатление широкият тематичен и географски спектър на латинското влияние. Някои негови аспекти като решенията на събора срещу еретиците-гуалисти, Евхаристията само с осветен хляб и кръщението с двукратно потапяне са наложени в цялата страна. Римският календар едва ли е прилаган само в Търново, а сигурно и в други митрополитски и епископски канцеларии. Търговските договори на българската държава с италианските републики улесняват присъствието и дейността в страната на западно-европейци, които налагат своите вкусове чрез внос или поръчки на художествени произведения. Латинското въздействие прониква в литургията чрез малката пластика (Преслав, Велико Търново),

²⁸ **Икономова, Ж.** Добрейшово евангелие. - В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Съст. Д. Петканова. С., 1992, с. 126-127.

²⁹ **Пуцко, В.** О портретном изображении попа Добрейша. - Старобългаристика/ Palaeobulgarica, 1985, № 3, с. 65-73.

³⁰ **Грабар, А.** Отражения на латинския свят в едно изображение на Балканите от XIII в. - В: **Същия.** Избрани съчинения. Т. 1. С., 1982, с. 53-59.

монументалната пластика (Червен, Несебър, Охрид, Галишча, Цепина, Велико Търново), стенописите (Бояна) и дори чрез символката на поговата настилка (Велико Търново). Българи, които са бенедиктински монаси, се ръкополагат за свещеници и стават спомоществователи на преписи на Светото Писание в Западна България (поп Добрейшо). Обективното заключение е, че унията с Рим оставя забележими следи не само във външната страна, формата на нашия църковен живот, но и в неговото съдържание чрез такива ключови тайнства като кръщението и причащението. Римокатолическите заемки са премахнати чак след присъединяването на Българската църква към Цариградската патриаршия в началото на XV в. Безспорно е имало и случаи на обратно влияние като например прочутата среднобългарска икона „Убрус“ с надпис, която най-вероятно е изпратена от цар Калоян на папата, а от Рим е пренесена в катедралата на Лан, Франция, където се пази и досега като безценна светиня.³¹

Добрейшово евангелие

³¹ Миятев, Кр. Една българска икона във Франция. - Археология, 1965, № 3, с. 32-38.

**NEW LIGHT ON THE UNION BETWEEN THE BULGARIAN AND THE
ROMAN CHURCH IN THE 13TH CENTURY**

Archimandrite Pavel Stefanov (Shoumen)
(summary)

One of the long established clichés of Bulgarian historiography is the claim that the ecclesiastical union concluded between Tsar Kaloyan and Pope Innocent III in 1204 was a clever political move which caused no changes in the interior life of the Orthodox church. Many facts now disprove this axiom. The council of 1211 convened by Kaloyan's successor Boril against the Bulgarian dualist Bogomils was most probably suggested or ordered by the Pope who started persecuting the Cathars in 1208. The dating of the council also follows the Western calendar. The Synodicon of Orthodoxy condemns people who take Communion in only one kind (bread) which is still a typical Catholic practice. In his epistle of 1362-1363 to the Bulgarian clergy the Constantinople Patriarch Kallistus accused them of baptizing by single dipping or pouring which betrays early Latin rituals. Further evidence of Western influence are the numerous metal or stone artifacts in high relief found in Bulgaria, as well as the self-portrait of Dobreisho the Priest in his manuscript Gospel dated to the 1230s which shows him as a Benedictine cleric. The Roman Catholic borrowings were removed only after the incorporation of the Bulgarian church in the structures of the Constantinople Patriarchate in the early 15th century.